

Romana Bešter, Mojca Medvešek, Janez Pirc

Vloga romskih pomočnikov v Sloveniji pri vključevanju romskih otrok v sistem vzgoje in izobraževanja

V članku obravnavamo prispevek romskih pomočnikov k vključevanju romskih otrok v slovenski vzgojno-izobraževalni sistem. Z različnimi pristopi in metodami evalviramo delo romskih pomočnikov v okviru projekta Skupaj do znanja v letih 2014 in 2015. Pri tem se osredotočimo na štiri tematske sklope: obiskovanje pouka, sodelovanje med starši in šolo, opravljanje šolskih obveznosti in znanje slovenskega jezika. Ugotovljamo, da je delo romskih pomočnikov v šolah in vrtcih koristno, potrebno ter dobro sprejeto s strani šol, vrtcev in romske skupnosti ter da prispeva k izboljšanju situacije na vseh obravnavanih področjih. Ključni prednosti večine romskih pomočnikov v primerjavi z učitelji sta znanje romskega jezika in poznavanje romske kulture, kar pripomore k lažjemu komuniciranju z romskimi otroki in njihovimi starši ter pomaga pri vzpostavljanju medsebojnega zaupanja.

Ključne besede: romski pomočniki, Romi, vzgoja in izobraževanje, Slovenija.

The Role of Roma Assistants in Inclusion of Roma Children into Slovene Educational System

The article discusses the contribution of Roma assistants to the inclusion of Roma children into the Slovene educational system. Through different approaches and methods we evaluated the work of Roma assistants within the research project titled Together to knowledge, which was going on in the years 2014 to 2015. We focused on: class attendance, cooperation between parents and school, performance of school obligations and command of the Slovene language. The work of Roma assistants in schools and kindergartens has been found useful, necessary and positively accepted on the part of schools, kindergartens and Roma community, having been instrumental in improving the situation in all areas under consideration. School directors and mentors of Roma assistants recognized this institute as highly useful and positive. The key advantage of most Roma assistants as compared to teachers is command of Roma language and culture, which contributes to better communication with Roma children and their parents, and helps to establish mutual trust.

Keywords: Roma assistants, Roma, education, Slovenia.

Correspondence address: Romana Bešter, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenia, e-mail: romana.bester@inv.si; Mojca Medvešek, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenia, e-mail: mojca.medvesek@inv.si; Janez Pirc, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenia, e-mail: janez.pirc2@guest.arnes.si.

1. Uvod

Institut romskega pomočnika je danes uveljavljen v številnih evropskih državah. Ponekod so ga začeli uvajati že v osemdesetih in devetdesetih letih prejšnjega stoletja (npr. Španija, Češka, Slovaška, Finska, Francija in Romunija) (Rus 2006, 8). Naloge romskih pomočnikov se od države do države razlikujejo, prav tako zahtevane kvalifikacije, ki jih morajo imeti osebe, da lahko opravljajo to delo. V nekaterih državah romski pomočniki predvsem pomagajo romskim učencem v šoli (sodelujejo z učiteljem v razredu, med poukom), druge opravljajo bolj delo povezovalca med romsko skupnostjo in šolo (kar vključuje tudi delo v romskih naseljih). Nekateri države postavljajo za pogoj, da mora biti romski pomočnik pripadnik romske skupnosti, v drugih državah lahko to funkcijo opravljajo tudi Neromi. Ponekod je naloga romskih pomočnikov pomagati izključno romskim učencem, druge je njihova pomoč namenjena vsem učencem, ki jo potrebujejo (s čimer se želita preprečiti dodatno izpostavljanje in stigmatiziranje Romov). Različna so tudi sama poimenovanja, na primer romski pomočnik, romski koordinator, romski mentor, tudi (romski, medkulturni) mediator, ali pa samo pomočnik učitelja, pedagoški asistent.¹ Prav tako obstajajo razlike v načinih zaposlovanja romskih pomočnikov. Ponekod gre za sistemizirana delovna mesta v šolstvu, ki se financirajo iz proračuna, spet druge so romski pomočniki zaposleni prek projektov ali nevladnih organizacij. Razlike se pojavljajo tudi glede organizacije izobraževanja in usposabljanja romskih pomočnikov, ki v večini držav ni sistemsko urejeno (Rus 2006, Bačlija & Grabner 2014).

Tudi v Sloveniji ostaja v praksi status romskega pomočnika oziroma romskega koordinatorja še vedno dokaj nejasen. Kot je zapisano v Strategiji vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji (2004, 26, v nadaljevanju SVIR), se je institut romskega pomočnika pri nas začel uvajati v nekaterih vrtcih že pred letom 2004. V SVIR je že več kot deset let zapisana potreba po prilagoditvi pravnega okvira, uvedbi ustreznega programa izobraževanja in zagotovitvi finančnih sredstev za uvedbo romskega pomočnika. Opredeljene so tudi naloge in vloga romskega pomočnika v vrtcu in šoli. Tako v vrtcu kot v šoli naj bi romski pomočnik opravljal delo na treh ravneh: na ravni oddelka ali razreda, na ravni vrtca ali šole in na ravni romske skupnosti. Predvsem pa naj bi bilo delo romskega pomočnika fleksibilno in v skladu s potrebami posameznega vrtca ali šole (SVIR 2004, 31–34). Že na samem začetku uvajanja romskega pomočnika v vzgojno-izobraževalni sistem se je kot ključnega pomena pokazala potreba po ustrezni stopnji izobrazbe in primerni usposobljenosti romskih pomočnikov za delo v vrtcu in šoli. V začetnem obdobju – zlasti to velja za jugovzhod Slovenije – ni bilo lahko pridobiti kandidata z ustrežno stopnjo izobrazbe in znanjem romskega jezika, ki bi bil pripravljen opravljati delo romskega pomočnika v sklopu javnih del (Bešter & Medvešek 2007, 170). Sprva vsi romski pomočniki niso imeli ustrezne izobrazbe, za delo so se usposabljali na delovnem mestu s

pomočjo šolskega osebja ali pa v okviru različnih projektov, ki sta jih sofinancirala Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve ter Ministrstvo za šolstvo in šport. Na podlagi pridobljenih izkušenj je leta 2007 Center za poklicno izobraževanje oblikoval dva poklicna standarda, romski pomočnik in romski koordinator,² ki sta bila sprejeta na Strokovnem svetu za poklicno in strokovno izobraževanje. S tem so bile oblikovane potrebne normativne podlage za sistemsko umeščanje poklicev romski pomočnik in romski koordinator. Kljub temu do sistematizacije romskega pomočnika oziroma romskega koordinatorja v vzgojno-izobraževalnem sistemu še ni prišlo. Delovanje romskih pomočnikov oziroma romskih koordinatorjev se zagotavlja v okviru javnih del in pa znotraj posameznih projektov.

Ne glede na oblikovan poklicni standard prihaja do različnih razumevanj in interpretacij opisa del romskega pomočnika ter do različnih pogledov na to, ali romski pomočnik nudi tudi učno pomoč in je neke vrste pedagoški delavec, ali je praviloma predstavnik romske skupnosti, ki vzdržuje povezavo med romsko skupnostjo in šolo (Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji (Dopolnilo k Strategiji 2004) 2011, 15, v nadaljevanju SVIR-DOP). Izhajajoč iz SVIR-DOP (2011, 15) je cilj uvedbe romskega pomočnika odpravljanje oziroma ublažitev posledic neznanja slovenskega jezika in neuspešnega vključevanja romskih otrok v slovenski vzgojno-izobraževalni sistem. Romski pomočnik naj bi otrokom pomagal prebroditi čustveno in jezikovno oviro ter naj bi predstavljal neke vrste most med vrtcem in šolo ter romsko skupnostjo.

Kakšen je prispevek romskih pomočnikov k vključevanju romskih otrok v vzgojno-izobraževalni sistem in na kakšen način (s katerimi aktivnostmi) romski pomočniki to dosežajo, sta dve glavni vprašanji, s katerima se bomo ukvarjali v tem prispevku. Pri ugotavljanju, kakšni so učinki delovanja romskih pomočnikov v praksi, bomo izhajali iz ocen in mnenj ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov ter samih romskih pomočnikov, ki so bili zaposleni v okviru projekta Skupaj do znanja – uresničevanje ciljev Strategije vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji.³ Pretekle evalvacije dela romskih pomočnikov (Nećak Lük idr. 2005, Bačlija 2008, Brezovšek 2008, Ljudska univerza Kočevje 2014, Bačlija & Grabner 2014) so pokazale, da je bila uvedba instituta romskega pomočnika pozitiven ukrep, vseeno pa so se kazale potrebe po določeni nadgradnji. V omenjenem projektu so bile zato uvedene nekatere spremembe, zlasti je bil dan večji poudarek delu romskih pomočnikov tudi v romskih naseljih, ne zgolj v šolah. Poleg tega so številni romski pomočniki v tem obdobju opravili zahtevana usposabljanja in predpisan izobraževalni program (SVIR-DOP 2011, 16), kar bi po pričakovanjih moralo prispevati k še večji uspešnosti in učinkovitosti njihovega dela.

V nadaljevanju članka je najprej predstavljena metodologija, ki smo jo uporabili za evalvacijo delovanja romskih pomočnikov. Temu sledi osrednje poglavje, kjer smo prek štirih tematskih sklopov (spodbujanje rednega obiskovanja šole,

spodbujanje sodelovanja med romskimi starši in šolo, pomoč in spodbuda romskim otrokom pri opravljanju različnih šolskih obveznosti in domačih nalog ter pomoč pri premagovanju jezikovnih ovir) preverjali, s katerimi dejavnostmi in na kakšen način romski pomočniki prispevajo k izboljšanju položaja na vsakem izmed teh področij. Rezultate smo strnili v sklepnih ugotovitvah.

2. Metodologija evalvacije delovanja romskih pomočnikov v osnovnih šolah in vrtcih

V projektu Skupaj do znanja – uresničevanje ciljev Strategije vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji (Bešter idr. 2015, v nadaljevanju Skupaj do znanja) je bilo zaposlenih 22 romskih pomočnikov,⁴ ki so delovali na 29 osnovnih šolah⁵ in v 3 vrtcih.⁶ 12 romskih pomočnikov je opravljalo svoje delo na 1 osnovni šoli ali v 1 vrtcu, ostali pa so delali na 2 ali 3 vzgojno-izobraževalnih ustanovah hkrati.

Za ugotavljanje prispevka romskih pomočnikov k vključevanju in uspešnosti romskih otrok v vzgojno-izobraževalnem sistemu smo uporabili različne znanstvene pristope in metode:

- analizo znanstvene in strokovne literature ter sekundarnih virov;
- analizo dokumentacije, ki je nastala v času delovanja romskih pomočnikov (časovnice, vsebinska poročila romskih pomočnikov, zapisniki evalvacijskih sestankov);
- izvedbo ankete med ravnateljki izbranih osnovnih šol, mentorji romskih pomočnikov in romskimi pomočniki.

Zlasti nas je zanimalo, kako delo in vlogo romskih pomočnikov ocenjujejo njihovi mentorji ter ravnateljki šol in vrtcev, kjer delajo, zato smo v mesecu aprilu 2015 med njimi izvedli anketo s strukturiranim vprašalnikom, ki je večinoma vključeval vprašanja zaprtega tipa. Vprašalnik je vrnilo 53 ravnateljcev in mentorjev romskih pomočnikov iz 28 osnovnih šol ter 4 ravnateljki in mentorji iz 3 vrtcev.⁷

Zanimalo nas je tudi, kako romski pomočniki sami ocenjujejo svoje delo. Med njimi smo januarja 2015 prav tako izvedli anonimno anketo s strukturiranim vprašalnikom, s katerim smo ugotavljali stališča o pogojih dela, o medosebnih odnosih na delovnem mestu – v šoli ali vrtcu, o odnosih s starši učencev, o organizaciji dela, o njihovi usposobljenosti za delo in o potrebah po nadaljnjem usposabljanju. Med 21 romskimi pomočniki, ki so izpolnili anketni vprašalnik, je bilo 18 žensk in 3 moški. Povprečna starost romskega pomočnika je bila 33,2 leta. Med romskimi pomočniki je bila večina (57,1 odstotka) takih, ki je svoje delo opravljala že več kot 5 let.⁸ Pregled njihove izobrazbene strukture je pokazal, da so 4 romski pomočniki (19 odstotkov) imeli dokončano osnovno šolo, 15 (71,4 odstotka) jih je imelo dokončano srednjo šolo, 1 romski pomočnik (4,7

odstotka) je imel dokončano visoko oziroma višjo šolo in 1 romski pomočnik je imel dokončano fakulteto (4,7 odstotka). Ob zaključku projekta Skupaj do znanja je 9 romskih pomočnikov uspešno opravilo poklicno maturo po programu predšolske vzgoje.

V povprečju so romski pomočniki vsak mesec delali s 506 romskimi otroki v vrtcih in osnovnih šolah.

Preglednica 1: Povprečno mesečno število romskih učencev, s katerimi so delali romski pomočniki v okviru projekta Skupaj do znanja v letih 2014 in 2015

razred	vrtec	1. r.	2. r.	3. r.	4. r.	5. r.	6. r.	7. r.	8. r.	9. r.	skupaj
št. romskih učencev	29	80	75	89	72	53	36	27	26	20	506

Vir: Bešter idr. 2015, 74.

Razvidno je, da so romski pomočniki v večji meri delali z učenci iz prve triade, sledili so učenci iz druge triade, najmanj pa je bilo učencev iz tretje triade. Razlogov za to je več. Eden izmed njih je ta, da je romskih učencev v prvi triadi največ, v višjih razredih pa jih je zaradi ponavljanj in zapuščenja osnovne šole pred zaključkom 9. razreda vse manj. Drugi razlog je ta, da je pri delu z romskimi otroki običajno poudarek prav na delu z učenci prve triade, ki naj bi jim s tem omogočili boljše začetne osnove za delo v višjih razredih. Tretji razlog pa je nezadostna usposobljenost nekaterih romskih pomočnikov za pomoč učencem v tretji triadi.

Pri tem je treba dodati, da so razlike med romskimi pomočniki glede števila učencev, s katerimi se ukvarjajo, precej velike (od 10 pa do 67 romskih otrok na 1 romskega pomočnika). 35 odstotkov romskih pomočnikov je vsak mesec delalo s povprečno 10–15 romskimi otroki, 25 odstotkov jih je delalo z 19–23 romskimi otroki, 20 odstotkov z 29–32 romskimi otroki, 10 odstotkov s 37 romskimi otroki, 1 romska pomočnica je delala z 48 romskimi otroki in prav tako 1 romska pomočnica s 67 romskimi otroki. Ne glede na to je večina ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov (70,2 odstotka) menila, da je na njihovi šoli oziroma v vrtcu romski pomočnik zadolžen za ustrezno število otrok, medtem ko jih je 26,3 odstotka menilo, da je romski pomočnik zadolžen za preveliko število romskih otrok.

Do razlik v obremenjenosti romskih pomočnikov je prišlo zaradi različnega števila romskih otrok na posameznih šolah in tudi (ali predvsem) zato, ker so nekateri romski pomočniki delali le na eni šoli ali v vrtcu, drugi pa na dveh ali celo treh. Preveliko število romskih učencev, za katere so bili zadolženi romski pomočniki, in tudi deljena prisotnost nekaterih romskih pomočnikov na več lokacijah sta povzročala številne probleme, tako logistične kot vsebinske, kar se je odražalo tudi na zadovoljstvu samih romskih pomočnikov z njihovim delom, pa tudi na zadovoljstvu romskih otrok, staršev in šolskih delavcev. Prav delitev romskih pomočnikov med več šolami ali vrtci se je izkazala za enega izmed

glavnih problemov v programu romskega pomočnika, zato bi bilo v prihodnje nujno zagotoviti večje število romskih pomočnikov in njihovo zaposlenost le na eni instituciji.

3. Evalvacija dela romskih pomočnikov

Pri evalvaciji dela romskih pomočnikov smo izhajali iz dejavnikov, ki se pogosto omenjajo kot glavni razlogi za učni neuspeh in slabšo vključenost romskih učencev v šolo⁹ (cf. SVIR-DOP 2011, 11–12, Vonta idr. 2011, 40, Urh 2011, Bešter & Medvešek 2007, 139, Peček & Munda 2015, 426–427, Komac & Barle Lakota 2015, Brezovšek 2008, 74, Pirc 2013). Preverjali smo, kako delo romskih pomočnikov prispeva k odpravljanju ali zmanjševanju vpliva teh dejavnikov. Nekateri dejavniki so povezani z družbenimi in sistemskimi ureditvami (cf. Komac & Barle Lakota 2015, 28–29), na katere romski pomočniki nimajo neposrednega vpliva, zato smo se pri analizi osredotočili le na 4 dejavnike, pri katerih bi zaradi dela romskih pomočnikov lahko pričakovali spremembe. Ti dejavniki so:

- neredno obiskovanje pouka,
- nesodelovanje staršev s šolo (oziroma širše – nespodbudno domače okolje, nepodpora staršev),
- neopravlanje šolskih obveznosti (slabe delovne navade, nemotivacija za delo in učenje, neopravlanje domačih nalog),
- slabo znanje slovenskega jezika.

Analizo smo zasnovali v 4 tematskih sklopih, od katerih je vsak vezan na enega izmed omenjenih dejavnikov. Pri vsakem tematskem sklopu smo preverjali, s katerimi aktivnostmi oziroma na kakšen način romski pomočniki prispevajo k izboljšanju situacije in kako njihovo delo ter vlogo ocenjujejo ravnatelji in mentorji romskih pomočnikov.

3.1 Spodbujanje rednega obiskovanja šole

Ravnatelji in mentorji romskih pomočnikov so neudeležbo pri pouku postavili na drugo mesto (tako jih meni 90,5 odstotka) med glavnimi razlogi za slabši uspeh romskih učencev v šoli. Hkrati so neredno prisotnost otrok v šoli ali vrtcu postavili na drugo mesto (tako jih meni 61,4 odstotka) med največjimi izzivi, s katerimi se srečujejo pri delu z romskimi otroki.¹⁰ Romskim pomočnikom se neudeležba romskih otrok v šoli ali vrtcu zdi malo manj pereč problem, saj so jo postavili na četrto mesto (66,6 odstotka) med glavnimi razlogi za slabši uspeh romskih otrok v šoli,¹¹ in prav tako so neredno prisotnost otrok v šoli postavili na četrto mesto (52,3 odstotka) med največjimi izzivi, s katerimi se srečujejo pri delu z romskimi otroki. Razlogi za pogosto odsotnost romskih otrok od pouka so različni in kompleksni. Na eni strani so povezani z osebnostnimi last-

nostmi, vrednotami in ambicijami posameznega otroka in njegove družine ter z njihovim socialno-ekonomskim položajem,¹² po drugi strani pa s pogoji, ki so vezani na šolsko okolje – kako odprto in vključujoče je to okolje do romskih otrok, kako se otroci v njem počutijo, kakšne možnosti imajo za uresničevanje svojih potencialov.

Vse aktivnosti, ki jih izvajajo romski pomočniki, so na nek način usmerjene in prispevajo k spodbujanju rednega vključevanja romskih učencev v šolo in različne šolske dejavnosti, ki se odvijajo izven šole (izleti, ekskurzije, športni dnevi itd.). Težko pa je izbrati indikatorje, ki bi merili konkreten prispevek oziroma vpliv posameznih aktivnosti na rednejše obiskovanje pouka in drugih šolskih dejavnosti. S tem ko romski pomočniki spremljajo romske učence pri pouku oziroma nudijo pomoč učencem med poukom v razredu (temu je bilo v okviru projekta namenjeno približno 53 odstotkov delovnega časa romskih pomočnikov) ali jim pomagajo pri učenju med poukom izven razreda (temu so romski pomočniki namenili približno 15 odstotkov delovnega časa), pomagajo romskim otrokom, da lažje spremljajo pouk in usvajajo učno snov, zaradi česar se otroci v šoli počutijo bolje in raje prihajajo k pouku. Romski pomočniki so večkrat tudi zaupniki ali posredniki pri reševanju problematičnih situacij (temu namenijo 8 odstotkov delovnega časa), v katerih se znajdejo romski otroci, zlasti v primerih, ko je ključnega pomena znanje romskega jezika (tako pri komunikaciji z otroki kot njihovimi starši). Tudi takšno sprotno reševanje problemov pripomore k boljšemu vključevanju romskih otrok v šolo, saj bi v primeru, da se problemi ne razrešijo ali celo kopičijo, romski otroci zelo verjetno pogosteje izostajali od pouka. Nekateri romski pomočniki spremljajo romske otroke tudi v podaljšanem bivanju, na šolskih avtobusih in na različnih dejavnostih, kot so šolski izleti, obiski gledališča, športni dnevi ipd. (temu so romski pomočniki namenili približno 20 odstotkov delovnega časa).¹³ Na podlagi pogovorov z romskimi pomočniki in njihovimi mentorji ter ravnatelji šol lahko zapišemo, da romski pomočniki večkrat po telefonu pokličejo starše romskih otrok, ki jih ni pri pouku, se pozanimajo za razlog, zakaj otrok ni, in spodbujajo starše, da otroke vseeno pošljejo ali pripeljejo v šolo, če je to možno. “Moja naloga je, da pričakam učence ob prihodu v šolo, preverim, ali so prišli vsi, in če ne, pokličem starše,” je povedala ena izmed romskih pomočnic iz jugovzhodne Slovenije. Nato je še dodala: “Del mojega dela so tudi obiski po naseljih, razlog pa so lahko izostanki pri pouku ali nedosegljivost staršev.” Podobne izkušnje ima tudi romska pomočnica, ki prav tako deluje na šoli z območja jugovzhodne Slovenije:

V moje delo je vključeno tudi terensko delo, ki se navezuje na romske otroke in obiskovanje pouka. Na naši šoli je število romskih otrok zelo veliko. Na žalost se še vedno dogaja, da mnogi ne obiskujejo pouka redno, zato jih je treba vedno znova opozarjati in motivirati. V prvi vrsti starše in potem še otroke. Romi imajo veliko težav, zato je treba razumeti njihov način življenja, ki se zelo razlikuje od našega. Terensko delo me zelo veseli, saj se z Romi rada družim in pogovarjam o najrazličnejših stvareh.

Včasih se romski pomočniki odpravijo tudi od hiše do hiše v romskem naselju in zjutraj trkajo na vrata, zbudajo romske otroke ter jih potem pospremijo do šole.

O tem, ali delo romskega pomočnika vpliva na bolj redno vključevanje romskih otrok v šolo in vrtce, smo povprašali ravnatelje in mentorje romskih pomočnikov. Ti imajo dober vpogled v stanje, kakršno je bilo pred zaposlitvijo romskega pomočnika, in stanje danes. Poleg tega so v rednih dnevnih stikih z romskim pomočnikom ter spremljajo njegovo delo in učinke tega dela. V anketi je na vprašanje, ali menijo, da delo romskega pomočnika na šoli/v vrtcu vpliva na večjo prisotnost romskih učencev pri pouku/v vrtcu, 89,5 odstotka ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov odgovorilo pritrdilno.

Če primerjamo rezultate naše raziskave z ugotovitvami evalvacijskega poročila o projektu Uspešno vključevanje Romov v vzgojo in izobraževanje II (v nadaljevanju UVRVI II), v okviru katerega so bili v preteklosti zaposleni romski pomočniki (gre pretežno za iste osebe kot v projektu Skupaj do znanja), lahko vidimo, da se mnenja ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov iz naše raziskave skladajo z ugotovitvami iz projekta UVRVI II (Ljudska univerza Kočevje 2014, 49). Avtorji evalvacijskega poročila o tem projektu so med zaključne ugotovitve zapisali, da je bil skozi vsa šolska leta, ko so na šolah delovali romski pomočniki v okviru tega projekta, viden upad osipnikov, zelo se je povečal obisk pouka, vzpostavil se je sistem posredovanja opravičil v primeru odsotnosti učenca in dvignil se je odstotek romskih učencev, ki so uspešno opravili zahtevane šolske obveznosti in napredovali v višji razred ali uspešno zaključili osnovnošolsko izobraževanje (Ljudska univerza Kočevje 2014, 49).

3.2 Spodbujanje sodelovanja med romskimi starši in šolo

Vloga staršev v izobraževalnem procesu otroka je izjemno pomembna, saj raziskave kažejo, da je vključevanje staršev v izobraževanje otrok pozitivno povezano s kakovostjo učenja in učno uspešnostjo otrok (Flecha & Soler 2013, 454, Puklek Levpušček & Zupančič 2009, 102–105, Henderson & Mapp 2002, Henderson & Berla 1994, Vonta idr. 2011, 145–147). Tudi v anketi, ki smo jo izvedli med ravnatelji in mentorji romskih pomočnikov, prevladuje mnenje o veliki pomembnosti vloge staršev za šolski uspeh učencev, kar 95,3 odstotka romskih pomočnikov pa je kot glavni razlog za slabši uspeh romskih učencev navedlo, da romski starši premalo spodbujajo otroke k učenju.

Podobno raziskave v drugih državah (na Madžarskem, v Avstriji) zaznavajo, da učitelji prevladujoč delež neuspeha romskih učencev pripisujejo razlogom, povezanim z družino in njenim načinom življenja (cf. Hegedűs & Forrai 1999, 177–178, Luciak & Liegl 2009). Na tem mestu bi veljalo opozoriti na problematičnost zaznavanja in lociranja odgovornosti za (ne)uspešno vključevanje romskih učencev v šolski sistem pretežno na romske družine. Podobno kot opozarjata že Hegedűs in Forrai (1999, 178) na primeru Madžarske, tudi

v Sloveniji večina anketiranih ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov razloge za neuspeh in ne vključenost romskih učencev išče v romski skupnosti (otrocih in starših), zelo majhen delež razmišlja delno tudi v drugo smer in meni, da lahko vzroke iščemo tudi na strani učiteljev, šol in učnega programa.¹⁴ Iz anketnih odgovorov pa večinoma ni razbrati, da bi anketiranci razmišljali tudi o globljih sistemskih vzrokih za obstoj in vztrajnost omenjenih dejavnikov ter o (so)odgovornosti večinske družbe za obstoječe stanje. Takšno (ne)razmišljanje je skrb vzbujajoče in je verjetno tudi eden izmed dejavnikov, ki prispevajo k ohranjanju *statusa quo*.

Preglednica 2: Odgovori ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov na vprašanje, kako pomembne so po njihovem mnenju navedene aktivnosti staršev za šolski uspeh učencev (N = 57)

	zelo pomembno		pomembno		niti pomembno niti nepomembno		nepomembno		zelo nepomembno		ne vem		skupaj	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
spodbujanje otrok k rednemu obiskovanju šole	50	87,7	3	5,3	0	0	0	0	0	0	0	0	53	100
pomoč pri domačih nalogah	21	36,8	26	45,6	4	7,0	2	3,5	0	0	0	0	53	100
pomoč pri učenju	21	36,8	25	43,9	4	7,0	3	5,3	0	0	0	0	53	100
obiskovanje roditeljskih sestankov	27	47,4	19	33,3	6	10,5	1	1,8	0	0	0	0	53	100
obiskovanje pogovornih ur	33	57,9	15	26,3	5	8,8	0	0	0	0	0	0	53	100
sodelovanje na šolskih prireditvah	16	28,1	21	36,8	15	26,3	0	0	0	0	1	1,8	53	100

Vir: Bešter idr. 2015, 81.

Ne glede na to je spodbujanje aktivnejše vloge in sodelovanja romskih staršev v izobraževanju njihovih otrok ena izmed aktivnosti, ki so ključnega pomena za doseganje boljših rezultatov romskih učencev v izobraževalnem sistemu, vendar se morajo šole zavedati svojega deleža odgovornosti za vzpostavljanje stikov z romskimi družinami. V preteklih letih smo raziskovalci v okviru drugih projektov (npr. Dvig socialnega in kulturnega kapitala v okoljih, kjer živijo predstavniki romske skupnosti) ugotavljali, da nekatere šole oziroma posamezni učitelji ne znajo ali nimajo interesa pristopiti k romskim staršem (pa tudi otrokom) na drugačen način, ki bi jih morda bolj spodbudil k sodelovanju (cf. Vonta idr. 2011, 80). Razredniki staršev romskih otrok osebno pogosto sploh ne poznajo. Večina učiteljev ni še nikdar bila v romskih naseljih, iz katerih prihajajo njihovi učenci. V tem oziru je skrb vzbujajoč podatek, da tudi bodoči učitelji, sedanji študenti

Pedagoške fakultete v Ljubljani, glede na rezultate raziskave, ki so jo izvedle Peček, Macura-Milovanović in Vujisić-Živković (2014), ne zaznavajo potrebe po obiskih romskih družin na njihovih domovih oziroma se s takšno obliko sodelovanja z romskimi družinami ne strinjajo. Prav obiski učiteljev na domu (ali v romskem naselju) so eden izmed načinov, ki bi jih lahko šole pogosteje uporabile za izboljšanje sodelovanja s starši romskih otrok. Takšna oblika vzpostavljanja ali utrjevanja stikov s starši ima lahko številne pozitivne posledice (cf. Peček, Macura-Milovanović & Vujisić-Živković 2014) tako za učni uspeh otrok kot za povečanje zaupanja in aktivnega sodelovanja staršev. Predstavlja pa tudi priložnost za učitelje, da razširijo svoje vedenje in zavedanje o življenju svojih učencev ter na podlagi tega morda drugače in z večjo kulturno senzibilnostjo pristopijo k romskim učencem. Aktivna vloga šol v procesu spodbujanja sodelovanja in vključevanja romskih staršev v izobraževanje njihovih otrok je ključnega pomena, konstantno iskanje inovativnih pristopov in delovanje izven utečenih (etnocentričnih) oblik pa sta nujna, če želimo priti do drugačnih rezultatov. Romski pomočniki na tem področju predstavljajo veliko pomoč šolam in vrtcem, saj zaradi poznavanja romskega jezika in kulture ter pogosto tudi lastnega bivanja v romskem naselju lažje vzpostavljajo stike z romskimi družinami in pridobivajo njihovo zaupanje. Nekateri romski pomočniki, zlasti tisti, ki tudi sami živijo v romskem naselju, so imeli vsakodnevne stike z romskimi starši, ki jih je težko v celoti dokumentirati. Romska pomočnica z območja jugovzhodne Slovenije, ki živi v romskem naselju, je tako opisala svoje delo s starši: "Vsak dan imam stike s starši v šoli, pa tudi v naselju. Starši me največkrat prosijo za pomoč pri učenju njihovih otrok in za razlago šolskih obvestil, katerih ne razumejo. Poleg tega jih skušam motivirati, da bi oni sami skrbeli za stike s šolo, se sami informirali o delu in uspehu svojih otrok."

Nekateri drugi pa v romskih naseljih praktično nikdar niso bili in so se srečevali z romskimi starši le v šoli ali pa so z njimi komunicirali po telefonu. Romska pomočnica iz jugovzhodne Slovenije je o stikih s starši povedala naslednje:

S starši sodelujem po telefonu, v osebnih stikih. Nekateri se držijo tudi urnika govorilnih ur v popoldanskem času, nekateri pa si čas za govorilne ure določijo kar sami. Vesela sem, da so me sprejeli dobro in da razumejo moje delo, ki ga opravljam; sami so mi tudi povedali, da nekateri učenci radi obiskujejo pouk in se zanašajo name. Vedo tudi, da sem jim v veliko pomoč in da se vidijo spremembe v šoli.

Romski pomočniki priskočijo na pomoč tudi pri jezikovnih ovirah med starši in učitelji. "Kot romska pomočnica sem izboljšala komunikacijo med učitelji in starši, saj jim po potrebi tudi prevajam iz romskega v slovenski jezik," je povedala romska pomočnica iz severovzhodne Slovenije.

V anketi je večina (85,7 odstotka) romskih pomočnikov zapisala, da so s starši romskih otrok v stiku pogosto (dnevno, nekajkrat tedensko). Žgolja 3 romski

pomočniki so odgovorili, da so v stiku z romskimi starši le nekajkrat mesečno, nihče pa ni izbral odgovora redko. Tudi ravnatelje in mentorje romskih pomočnikov smo povprašali o tem, kako pogosto romski pomočniki obiskujejo romske družine na njihovih domovih. Po njihovem mnenju romski pomočniki to počnejo večinoma nekajkrat na mesec (tako jih meni 40,4 odstotka) oziroma po potrebi ali ob posebnih priložnostih (tako jih meni 50,9 odstotka). Vprašali smo jih tudi, ali kdaj spremljajo romskega pomočnika pri njegovih obiskih v romskem naselju. Približno 60 odstotkov ravnateljev ali mentorjev to naredi občasno (vsaj enkrat mesečno, nekajkrat letno ali kadar je to nujno potrebno).

Preglednica 3: Odgovori ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov na vprašanje, ali kdaj spremljajo romskega pomočnika pri njegovih obiskih v romskih naseljih, iz katerih prihajajo učenci (N = 57)

	število	%
da, vsaj enkrat mesečno	3	5,3
a, nekajkrat na leto	16	28,1
da, kadar je to nujno potrebno	15	26,3
ne, nikoli	15	26,3
v našem šolskem okolišu ni romskih naselij	8	14,0
skupaj	57	100,0

Vir: Bešter idr. 2015, 84.

Ravnatelje in mentorje romskih pomočnikov smo tudi povprašali, kako po njihovem mnenju starši romskih otrok sprejemajo romskega pomočnika na njihovi šoli/v vrtcu. Prav vsi so menili, da starši romskega pomočnika sprejemajo. Velika večina jih je odgovorila, da ga sprejemajo dobro (35,1 odstotka) ali zelo dobro (47,4 odstotka). Romske pomočnike pa smo povprašali, kako ocenjujejo svoj odnos s starši romskih otrok. Dobrih 80 odstotkov romskih pomočnikov je svoj odnos s starši romskih otrok opisalo kot dober, slabih 20 odstotkov pa kot zadovoljiv.

Po oceni večine (91,2 odstotka) ravnateljev in mentorjev prisotnost romskega pomočnika na šoli/v vrtcu prispeva k boljšemu sodelovanju med šolo/vrtem in starši romskih otrok. 31 odstotkov ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov je menilo, da romski pomočnik na njihovi šoli prav s stiki s starši in povezovanjem z romskim naseljem najbolj pomaga romskim otrokom. Stiki s starši (pomoč učiteljem pri navezovanju stikov s starši, pomoč staršem pri urejanju formalnosti) so po oceni ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov tudi druga najpogostejša aktivnost, ki jo izvajajo romski pomočniki.

Očitno je, da je institut romskega pomočnika prepoznan kot zaupanja vreden in koristen tudi pri veliki večini romskih staršev in zaposlenih v šolah/vrtech, saj se je med drugim z njegovo pomočjo povečal pretok informacij med straši in šolo, šolski delavci pa so dobili širši in globlji vpogled v posebnosti življenja romskih učencev. Kljub temu je sodelovanje staršev s šolo področje, na katerem

bo treba tudi v prihodnje intenzivno delati, saj je 59,6 odstotka ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov (ne)sodelovanje s starši postavilo na tretje mesto med največjimi izzivi, s katerimi se srečujejo pri delu z romskimi otroki.

3.3 Pomoč in spodbuda romskim otrokom pri opravljanju različnih šolskih obveznosti in domačih nalog

71,7 odstotka ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov in 66,6 odstotka romskih pomočnikov je med različnimi možnimi odgovori izbralo nemotivacijo otrok za izobraževanje kot enega izmed glavnih razlogov za slabši uspeh romskih učencev v šoli. Razlogi za (ne)motivacijo otrok so kompleksni, se razlikujejo od primera do primera¹⁵ in jih nikakor ne moremo posplošiti na celotno romsko skupnost.¹⁶ Med dejavniki, ki pozitivno vplivajo na motivacijo posameznika, je na primer zaupanje posameznika v njegove sposobnosti, da opravi zadano nalogo, s čimer se, kot kažejo raziskave (cf. Peklaj & Puklek Levpušček 2007), povečujejo možnosti, da nalogo uspešno opravi. Romski pomočniki s tem, ko učencem pomagajo z dodatnimi razlagami, s prevajanjem v romski jezik, če je to potrebno, in po možnosti z navezavo snovi na kulturni kontekst, ki je romskim učencem bolj domač in poznan, prispevajo k dvigu samozavesti in samozaupanja učencev v to, da so kos nalogi, ki bi se jim brez te dodatne pomoči morda zdela neizvedljiva. S tem se lahko povečuje tudi njihova motivacija za šolsko delo in opravljanje domačih nalog. Z nudenjem učne pomoči, s pomočjo učencem med poukom in s pomočjo pri domačih nalogah romski pomočniki po oceni ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov najbolj pomagajo romskim učencem (tako meni 42,1 odstotka vprašanih). Učna pomoč in pomoč pri izdelavi domačih nalog sta po oceni večine (84 odstotkov) ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov tisti aktivnosti, ki jim romski pomočniki namenjajo tudi največ svojega delovnega časa. Rezultati iz mesečnih poročil romskih pomočnikov sicer kažejo nekoliko drugačno sliko – romski pomočniki v skladu s temi poročili največ, to je dobro polovico svojega delovnega časa, namenjajo pomoči učencem v razredu (med poukom), približno 15 odstotkov delovnega časa pa individualni pomoči učencem izven razreda.

Če smo prej omenili, da posameznikovo zaupanje v njegove sposobnosti povečuje verjetnost za uspešno izvedbo naloge ali aktivnosti, pa v nasprotju s tem strah pred določeno nalogo zmanjšuje verjetnost za njeno uspešno izvedbo (Pintrich & Schunk 2002). Zaradi strahu pred neuspehom se učenci večkrat nalog/aktivnosti izogibajo – na primer manjkajo v šoli ob dnevih, ko je predvideno pisno ali ustno preverjanje znanja, se ne udeležijo naravoslovnih, tehniških, športnih dnevo in drugih dnevo dejavnosti. Vloga romskih pomočnikov je zato tudi na tem področju zelo pomembna. Že sama njihova prisotnost na dnevih dejavnosti lahko predstavlja določeno varnost, oporo in spodbudo romskim otrokom, da se teh dejavnosti udeležijo in na njih aktivno sodelujejo.

Še pomembnejša pa je vloga romskih pomočnikov pri tem, da romskim staršem in učencem prenesejo natančne informacije o aktivnostih, ki se bodo odvijale, in o tem, kaj se od otrok na teh aktivnostih pričakuje. Prav neseznanjenost staršev (pa tudi otrok) glede namena in poteka takšnih dejavnosti je pogosto razlog za negotovost, strah in nezaupanje tako učencev kot staršev, zaradi česar se večkrat odločijo, da otroci na dnevih dejavnosti raje ne bodo sodelovali. Da prisotnost in delo romskega pomočnika na šoli vplivata na boljše sodelovanje romskih učencev pri različnih šolskih dejavnostih, kot so športni, kulturni, naravoslovni in drugi dnevi, je menilo 86 odstotkov ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov.

Za primerjavo lahko navedemo, da so romski pomočniki v projektu UVRVI II, v okviru katerega so bili zaposleni štiri leta pred zaposlitvijo v okviru projekta Skupaj do znanja, tudi sami ocenili, da je njihovo delo prispevalo k boljšemu šolskemu obisku romskih otrok; k večji motiviranosti za učenje in posledično k boljšemu učnemu uspehu, boljši socializaciji oziroma vključenosti v razred in k boljšemu sodelovanju med poukom; k zmanjšanju izostankov od pouka in k povečanju deleža pravočasno opravičenih izostankov; k večji udeležbi na šolskih ekskurzijah in šolskih prireditvah (Ljudska univerza Kočevje 2014, 33).

Zaposlitev romskih pomočnikov na šoli lahko prispeva tudi k odpravljanju pogostih prepričanj Romov o neuporabnosti v šoli pridobljenega znanja in izobrazbe ter o tem, da Romi zaradi svoje etnične pripadnosti tudi z izobrazbo ne morejo dobiti zaposlitve (Pirc 2013, 2014, 140, Urh 2011, 21). Romski pomočniki so dokaz o nasprotnem, kar lahko predstavlja spodbudo in zgled romskim učencem pri učenju ter motivaciji za dokončanje in nadaljevanje šolanja.

Motivacija za sodelovanje otrok pri pouku je odvisna tudi od tega, kako se otroci v razredu počutijo. Različne raziskave (Peček & Munda 2015, 426–427, Flecha & Soler 2013) dokazujejo, da se motivacija otrok zmanjša, če je šolsko okolje do njih hladno, tuje, indiferentno, in poveča, če otroci verjamejo, da je učitelju resnično mar za njih, in če so v razredu dobro sprejeti. Romski pomočniki lahko pozitivno prispevajo k občutku sprejetosti in vključenosti romskih otrok v razredno in širšo šolsko skupnost. Z vnašanjem elementov romske kulture v šolski prostor ustvarjajo okolje, ki ga tudi romski učenci lahko prepoznavajo kot svojega, v romskem pomočniku pa najdejo lik, s katerim se lahko identificirajo, ne da bi se jim bilo treba sramovati svoje kulture ali etnične pripadnosti. Seveda je pri tem pomembno, da tudi celoten šolski (učiteljski) kolektiv sprejema romskega pomočnika kot enakopravnega člana.

Dvig motivacije otrok za učenje in njihovo sodelovanje pri različnih aktivnostih ostaja po mnenju ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov na prvem mestu (64,9 odstotka) med izzivi, s katerimi se srečujejo pri delu z romskimi otroki. Romski pomočniki pa so motivacijo otrok za učenje postavili na drugo mesto (57,1 odstotka) med največjimi izzivi, s katerimi se srečujejo pri delu z romskimi otroki, takoj za učnimi težavami.

3.4 Pomoč pri premagovanju jezikovnih ovir med romskimi otroki, starši in šolo

Romski otroci ob vstopu v šolo pogosto ne obvladajo ali pa slabo obvladajo slovenski jezik, zato je pomoč, ki jim jo nudi romski pomočnik pri razumevanju vsebine učnega procesa in domačih nalog, zelo dobrodošla. "V veliko pomoč sem prvošolčkom, ki potrebujejo pomoč predvsem pri premagovanju strahu pred nepoznanim okoljem in pri nerazumevanju slovenskega jezika," je povedala romska pomočnica, ki deluje na jugovzhodu Slovenije. Pozitivna je tudi izkušnja romske pomočnice iz jugovzhodne Slovenije, ki je tako opisala prehod malčkov iz vrtca v osnovno šolo: "V skladu z urnikom sem sodelovala z učiteljicama in vzgojiteljicama, pomagala pri izvajanju aktivnosti v razredih in dodatno motivirala učence, da se niso več sramovali romskega, maternega jezika, na stenah so viseli dvojezični napisi." Enako velja za izkušnjo romske pomočnice iz severovzhodne Slovenije, ki je "pomagala tudi pri pisanju romsko-slovenskega slovarja."

Slabše znanje slovenskega jezika ostaja težava pri nekaterih romskih učencih tudi v višjih razredih. "Pri delu z romskimi otroki opažam, da jim največji problem predstavlja slovenski jezik, katerega nerazumevanje privede do nezainteresiranosti za učno snov", je menila romska pomočnica iz jugovzhodne Slovenije. Po mnenju 75,5 odstotka ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov, ki so sodelovali v naši raziskavi, je prav slabše znanje slovenskega jezika eden izmed glavnih razlogov za slabši uspeh romskih učencev v osnovni šoli. Podobno meni tudi 80,9 odstotka romskih pomočnikov. Poleg tega je 45,2 odstotka ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov ter 47,6 odstotka romskih pomočnikov navedlo težave pri sporazumevanju zaradi jezika kot enega izmed največjih izzivov, s katerimi se srečujejo pri delu z romskimi otroki.

Preglednica 4: Odgovori ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov na vprašanje, koliko učiteljev na njihovi šoli oziroma v vrtcu se lahko z otroki in starši sporazumeva v romščini (N = 57)

	vsi		večina		nekateri		nihče		b. o.		skupaj	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
razumejo nekaj besed	1	1,8	8	14,0	33	57,9	14	24,6	1	1,8	57	100
razumejo večino povedanega	0	0	0	0	16	28,1	40	70,2	1	1,8	57	100
govorijo nekaj besed	0	0	1	1,8	30	52,6	25	43,9	1	1,8	57	100
znajo povedati nekaj osnovnih stavkov, sporočiti osnovne podatke	0	0	1	1,8	18	31,6	37	64,9	1	1,8	57	100
govorijo tekoče	0	0	0	0	2	3,5	54	94,7	1	1,8	57	100

Kot izhaja iz odgovorov ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov, le redki učitelji na osnovnih šolah in vzgojitelji v vrtcih govorijo romski jezik. Nekateri razumejo in znajo povedati nekaj besed, vendar je to premalo za potrebno komunikacijo z romskimi otroki in starši.

Romski pomočniki po narodni pripadnosti niso vsi Romi in tudi vsi ne znajo romskega jezika. Velika večina jih vseeno tekoče govori romski jezik, dva izmed njih pa razumeta le nekaj besed. To velja oceniti kot pozitivno izboljšavo glede na podatek, ki ga je pokazala raziskava iz let 2007/08, ko 37,5 odstotka romskih pomočnikov ni govorilo romsko (Brezovšek 2008, 96).

Preglednica 5: Ocene znanja romskega jezika, ki so jih podali romski pomočniki (N=21)

Svoje znanje romskega jezika ocenjujem kot ...	število	%
razumem nekaj besed	2	9,5
razumem večino povedanega	1	4,8
govorim nekaj besed	0	0
znam povedati nekaj osnovnih stavkov	0	0
govorim tekoče	18	85,7
skupaj	21	100

Vir: Bešter idr. 2015, 80.

85,7 odstotka romskih pomočnikov je navedlo, da pri svojem delu uporabljajo predvsem slovenski jezik in le malo romski jezik, 14,3 odstotka romskih pomočnikov pa pri svojem delu uporablja predvsem romski jezik in le malo slovenski jezik. "Moja učna pomoč je pri vseh predmetih, to je pri slovenskem jeziku, matematiki itd. Največji poudarek pa je na spoznavanju slovenskega jezika, zato se z otroki veliko pogovarjamo in zapisujemo povedi v slovenskem jeziku," je povedala romska pomočnica iz jugovzhodne Slovenije. Podobne rezultate je pokazala tudi raziskava iz let 2007/08, v kateri so skoraj vsi anketirani romski pomočniki (94,1 odstotka) dejali, da spodbujajo učence h govorjenju v slovenskem jeziku, nihče pa jih ni spodbujal k temu, da bi govorili v romskem jeziku. Po mnenju romskih pomočnikov so tudi romski starši v veliki večini želeli, da romski pomočniki z njihovimi otroki govorijo v slovenskem jeziku¹⁷ (Bačlija 2008, 134).

31,6 odstotka ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov je v anketi navedlo, da romski pomočniki prav z znanjem romskega jezika najbolj pomagajo romskim učencem. 10,5 odstotka pa jih je med aktivnostmi, ki jih najpogosteje izvajajo romski pomočniki, navedlo premagovanje jezikovnih ovir. Čeprav je prav znanje romskega jezika pogosto izpostavljeno kot eden izmed ključnih elementov pomoči romskega pomočnika romskim učencem, pa se romski pomočniki v šoli in vrtcu po mnenju ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov z romskimi učenci večinoma pogovarjajo v slovenskem jeziku.

Preglednica 6: Odgovori ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov na vprašanje, v katerem jeziku se romski pomočnik v šoli/vrtcu večinoma pogovarja z romskimi učenci (N = 57)

	število	%
v romskem jeziku	3	5,3
v slovenskem jeziku	44	77,2
v drugem jeziku*	4	7,0
drugo**	6	10,5
skupaj	57	100,0

Vir: Bešter idr. 2015, 80.

* v romskem, slovenskem in albanskem jeziku (2); slovensko in albansko (2)

** v romskem jeziku večinoma s prvošolci in drugošolci, v slovenskem jeziku z učenci višjih razredov (1); oba jezika, tako slovenski kot romski, sta prisotna (5)

Velika večina ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov (78,9 odstotka) tudi meni, da je tako prav in da se romski pomočnik mora z romskimi učenci pogovarjati večinoma v slovenskem jeziku.

Preglednica 7: Odgovori ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov na vprašanje, v katerem jeziku bi se po njihovem mnenju moral romski pomočnik večinoma pogovarjati z romskimi učenci (N = 57)

	število	%
v romskem jeziku	2	3,5
v slovenskem jeziku	45	78,9
v drugem jeziku*	2	3,5
drugo**	8	14,0
skupaj	57	100,0

Vir: Bešter idr. 2015, 80.

* slovensko in albansko (2)

** odvisno od potreb (1); slovensko in romsko (7)

Ob tem se zastavlja vprašanje, ali je res romski pomočnik tisti, ki bi moral romskim učencem približevati slovenski jezik s tem, da se z njimi pogovarja pretežno v slovenščini. Ali ne bi bilo morda bolj učinkovito, če bi romski pomočniki sicer pomagali romskim učencem pri razumevanju slovenskega jezika, vendar jih hkrati spodbujali k uporabi in nadaljnjemu učenju njihovega lastnega maternega jezika, katerega znanje je pri romskih otrocih prav tako na nizki ravni? Ali ne bi bilo bolj učinkovito, če bi v šole vpeljali druge načine dodatnega učenja slovenskega jezika za romske otroke, romske pomočnike pa spodbujali in usposabljali za to, da pomagajo romskim otrokom ohranjati in razvijati romski jezik?

4. Sklepne ugotovitve

Mnogi razlogi za slabšo uspešnost romskih otrok v slovenskem izobraževalnem sistemu so evidentirani že vrsto let (Šiftar 1970, Krek & Vogrinc 2005, Vonta idr. 2011, Munda & Peček 2013, Komac & Barle Lakota 2015). Za izboljšanje uspešnosti romskih otrok v šolskem sistemu so predvidene različne oblike pomoči, kot so na primer dodatne ure dopolnilnega pouka, prilagajanje metod in oblik dela, individualna in skupinska učna pomoč, dodatna strokovna pomoč, subvencionirana prehrana in šolski pripomočki ter ne nazadnje uvedba romskega pomočnika v vrtcih in šolah.¹⁸ V več kot desetletnem obdobju, odkar se v vzgojno-izobraževalni sistem vključujejo romski pomočniki, se njihova vloga, naloge in pogoji dela v posameznih točkah izpopolnjujejo.

Namen prispevka je bil predstaviti izbrane aktivnosti romskih pomočnikov ter prikazati stališča ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov o prispevku romskih pomočnikov k vključevanju romskih otrok v vzgojno-izobraževalni sistem v letih 2014 in 2015. Zbrani podatki o izvajanju aktivnosti romskih pomočnikov ter mnenja in ocene samih romskih pomočnikov, njihovih mentorjev in ravnateljev vrtcev in osnovnih šol o opravljenem delu nakazujejo, da je delo romskih pomočnikov na šolah in v vrtcih potrebno, koristno in dobro sprejeto tako s strani šol kot s strani romskih otrok in njihovih staršev.

Velika večina ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov je mnenja, da prisotnost in delo romskega pomočnika na njihovi šoli/v vrtcu vplivata na boljši učni uspeh romskih učencev, večjo prisotnost romskih učencev pri pouku/v vrtcu, boljše sodelovanje med šolo/vrtcem in starši romskih otrok ter na boljše sodelovanje romskih učencev pri različnih šolskih aktivnostih, kot so športni dnevi, ekskurzije ipd. Na tistih šolah, kjer si romskega pomočnika delijo še z drugo/drugimi šolami ali vrtci, so v glavnem vsi izrecno poudarjali potrebo po tem, da bi romski pomočnik v celoti deloval samo na eni instituciji. Ravnatelji in mentorji romskih pomočnikov na šolah z večjim številom romskih učencev so izrazili potrebo po tem, da bi imeli več kot enega romskega pomočnika. Situacija med šolami je zelo različna in tako je romski pomočnik ponekod zadolžen za 10, drugod pa tudi za več kot 60 romskih otrok. Pogoji in učinkovitost dela so zaradi tega seveda tudi različni in praktično neprimerljivi.

V primerjavi z učitelji, ki so zadolženi za dodatno pomoč romskim otrokom, sta ključni prednosti večine romskih pomočnikov njihovo znanje romskega jezika in poznavanje kulture, zaradi česar veliko lažje komunicirajo tako z romskimi otroki kot z njihovimi starši in si na ta način lažje pridobijo njihovo zaupanje. Ob tem je treba dodati, da vsi romski pomočniki ne obvladajo romskega jezika (niti niso vsi Romi). Glede na pomen sposobnosti komunikacije v romskem jeziku pa je zanimivo, da po poročanju ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov romski pomočniki z romskimi otroki večinoma komunicirajo v slovenskem jeziku. Večina ravnateljev in mentorjev romskih pomočnikov to tudi podpira.

Na večini šol in vrtcev ravnateljji in mentorji romskih pomočnikov opažajo napredek pri delu romskih pomočnikov zaradi dodatnih izobraževanj in znanj, ki so jih pridobili v zadnjih letih. Na tem področju so romski pomočniki izkazali velik interes in pripravljenost za dodatno usposabljanje, ki ga je od njih terjalo izobraževanje v programu predšolske vzgoje. Poleg tega so izrazili še interes za različna dodatna usposabljanja, zlasti s področij psihologije, pedagogike in didaktike ter posameznih predmetov, ki se poučujejo v višjih razredih. Romski pomočniki svoje delo z veseljem opravljajo in večina si ga želi opravljati tudi v prihodnje.

Na podlagi evalviranja vloge in učinkovitosti dela romskih pomočnikov lahko ugotovimo, da institut romskega pomočnika prinaša širše koristi na več ravneh hkrati. Najprej naj omenimo korist za romske učence v smislu njihovega lažjega, hitrejšega in uspešnejšega vključevanja v šolski sistem. Kot drugo lahko omenimo korist za šole oziroma vrtce, ki jim romski pomočnik pomaga pri spoznavanju in razumevanju romske kulture ter pri vnašanju elementov romske kulture v šolske dejavnosti in učno snov. Kar nekaj romskih pomočnikov organizira in izvaja na šoli dodatne dejavnosti oziroma krožke, povezane z romsko kulturo, plesom itd. Zaposlovanje Romov kot romskih pomočnikov prispeva tudi k večji etnični občutljivosti šol/vrtcev in pripomore k odpravljanju institucionalnega rasizma (cf. Dominelli 1995). Koristi od delovanja romskih pomočnikov imata dejansko celotna romska in širša skupnost – romski pomočniki vzpostavljajo in spodbujajo stike med obema skupnostma, pomagajo pri medsebojni komunikaciji, odpravljanju medsebojnega nezaupanja, preseganju (obojestranskih) predsodkov in stereotipov, vzpostavljanju strpnega medetničnega dialoga in enakopravnejših medetničnih odnosov. Romski pomočniki s svojim delovanjem na dolgi rok lahko prispevajo k dvigu izobrazbene ravni romske skupnosti ter s tem k boljši vključenosti in večji enakopravnosti v širši družbi. In ne nazadnje moramo omeniti še pomen instituta romskega pomočnika za same romske pomočnike. Njim opravljanje poklica romskega pomočnika omogoča dvig lastne izobrazbene ravni, poleg tega pa predstavlja eno izmed redkih zaposlitvenih priložnosti za pripadnike romske skupnosti, ki sicer pogosto živijo v ekonomsko šibkejših regijah Slovenije z malo zaposlitvenimi možnostmi, ki so zaradi diskriminacije za Rome še toliko manjše (Urh & Žnidarec Demšar 2005, Urh 2006). Kakovostno opravljanje dela romskega pomočnika prispeva tudi k rasti njihovega osebnega ugleda oziroma prepoznavnosti v lastni skupnosti in širše.

Vpeljava instituta romskega pomočnika v šolski sistem predstavlja ukrep, ki ga lahko označimo kot pozitivno diskriminacijo in bi zato moral biti začasne narave, se pravi, da lahko obstaja le, dokler se ne doseže enakopraven položaj Romov na področju izobraževanja. Romski pomočniki tako s kakovostnim opravljanjem svojega dela prispevajo k odpravljanju dejavnikov, ki opravičujejo njihov obstoj. A glede na obstoječo situacijo v Sloveniji se verjetno še nekaj (deset) let ni treba bati, da bi se to zgodilo.

Opombe

- ¹ Odločitev za etnično nevtravno poimenovanje instituta so sprejeli na primer v Srbiji, kjer so leta 2010 romskega pomočnika preimenovali v pedagoškega asistenta, ki nudi pomoč vsem učencem marginaliziranih skupin (Battaglia & Lebedinski 2015, 2–3).
- ² Poklicna standarda romski pomočnik in romski koordinator sta bila objavljena v Pravilniku o spremembah in dopolnitvah Pravilnika o nomenklaturi poklicev (Uradni list RS 31, 2007). Medtem ko je romski pomočnik opredeljen kot pomočnik vzgojitelja predšolskih otrok v vrtcu in opravlja zlasti delo s predšolskimi in šolskimi otroki ter starši, je poklicni standard romski koordinator opredeljen bolj splošno in predvideva več delovanja tudi zunaj izobraževalnih ustanov, zlasti na področju zaposlovanja. Do leta 2016 je bilo izdanih 40 certifikatov za romskega pomočnika in 14 certifikatov za romskega koordinatorja. Velja omeniti, da Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji (dopolnilo k Strategiji 2004) (2011, 16) med predvidenimi aktivnostmi navaja odpravo dvojnega poimenovanja romski pomočnik oziroma romski koordinator.
- ³ Projekt je potekal od aprila 2014 do novembra 2015 pod vodstvom Centra šolskih in obšolskih dejavnosti. Sofinancirala sta ga Evropska unija iz Evropskega socialnega sklada ter Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport Republike Slovenije. Avtorji prispevka so bili sodelavci pri projektu.
- ⁴ 1 romska pomočnica je v času trajanja projekta odšla na porodniški dopust in jo je nadomestil drug romski pomočnik, zato je skupno število 23 oseb.
- ⁵ 15 osnovnih šol je bilo iz jugovzhodne Slovenije, 14 osnovnih šol pa iz severovzhodne Slovenije.
- ⁶ 2 vrtca sta bila iz jugovzhodne Slovenije, 1 vrtec pa iz severovzhodne Slovenije.
- ⁷ V posameznih primerih je lahko ravnatelj tudi mentor romskega pomočnika.
- ⁸ Primerjava z izsledki raziskave, izvedene med romskimi pomočniki v letih 2007/08, v kateri je bilo 5,9 odstotka romskih pomočnikov zaposlenih že več kot 5 let in 23,4 odstotka 3–5 let (Brezovšek 2008), kaže na postopno oblikovanje stabilnejšega jedra romskih pomočnikov.
- ⁹ Pri evalvaciji smo se osredotočili zlasti na delo romskih pomočnikov na osnovnih šolah, saj je bilo v projekt vključenih premalo vrtcev, da bi lahko evalvacijo v širšem obsegu izvedli tudi za ta segment.
- ¹⁰ Podobno zaznavajo tudi druge raziskave (Vonta idr. 2011, 118).
- ¹¹ V večjih deležih so slabši uspeh romskih učencev pripisali nespodbudi staršev (95,3 odstotka), težkim socialnim razmeram, v katerih živijo romske družine (80,9 odstotka), in slabšemu znanju slovenskega jezika (80,9 odstotka).
- ¹² Ekonomski položaj mnogih romskih družin je slab, kar pomeni, da morajo tudi otroci prispevati s svojim delom v družinski proračun, bodisi v času sezonskih opravil bodisi kot pomoč v domačem gospodinjstvu (varstvo mlajših bratov in sester) – vse to pa pogosto vpliva na njihovo izobraževanje in je tudi razlog za marsikatero odsotnost (Klopčič & Munda Hirnök 2013, 20–21). Raziskave iz Bolgarije in Romunije kažejo, da je glavni razlog, zakaj romski starši ne pošiljajo otrok v šolo, v tem, da otroci nimajo primernih oblačil (Andruszkiewicz 2006, 90).
- ¹³ Deleži delovnega časa, ki ga romski pomočniki namenijo posameznim nalogam, so oblikovani na podlagi njihove oddane mesečne dokumentacije in predstavljajo povprečne vrednosti, izračunane na podlagi seštevka ur vseh romskih pomočnikov skupaj. Upoštevati velja, da obstajajo razlike med romskimi pomočniki, ki so posledica več dejavnikov, kot na primer: različnega načina organizacije dela na šolah, kombinacije dela v vrtcih in v šolah ali na dveh različnih šolah, števila romskih otrok in njihovih potreb, socialno-ekonomske situacije v romskih naseljih, angažiranosti romskega pomočnika.

- ¹⁴ Do podobnih ugotovitev sta prišli tudi Mojca Peček in Irena Lesar (2006). Ravno obratno pa je raziskava iz let 2007/08 (Bačlija 2008, 135) zaznala, da so učitelji večjo vlogo za težave romskih učencev pripisali šolskemu sistemu (nepripravljenim učnim programom, preobilici snovi, ki jo morajo učenci usvojiti v enem šolskem letu) in ne učencem. V nasprotju z učitelji pa so romski pomočniki razloge za učne težave romskih učencev pripisali predvsem neenakemu predznanju in sposobnostim romskih učencev ter njihovi neudeležbi pri pouku (Bačlija 2008, 135).
- ¹⁵ Raziskava na populaciji 77 romskih otrok v Mariboru je na primer pokazala precejšnjo motivacijo romskih otrok za izobraževanje: 84,4 odstotka romskih učencev je povedalo, da radi hodijo v šolo, in 70,1 odstotka jih želi nadaljevati s šolanjem tudi po končani osnovni šoli (Peček & Munda 2015, 439). Vendar gre v tem primeru za precej netipično romsko skupnost, ki se po socialno-ekonomskem položaju in bivanjskih razmerah razlikuje od večine romskih skupnosti drugje po Sloveniji (Peček & Munda 2015, 428–429).
- ¹⁶ Ob tem velja opozoriti, da je romska skupnost v Sloveniji zelo heterogena tako glede jezika, vere, priselitvenega oziroma avtohtonega statusa, socialno-ekonomskega položaja, bivanjskih razmer, vključenosti v širšo družbo, pa tudi etničnega (samo)opredeljevanja. Glede na zapisano je verjetno na mestu primeren razmislek o ustreznosti uporabe enotnega obravnavanja teh skupnosti tako v raziskovanju kot pri načrtovanju različnih politik za populacije, ki jih naslavljamo z enotnim imenom Romi. Na to opozarjajo tudi nekatere novejšje znanstvene obravnave avtorjev, ki se ukvarjajo z romskimi študijami (McGarry 2014; Messing 2014; Tremlett 2014).
- ¹⁷ Romščina nasploh kot jezik izobraževanja oziroma poučevanja nima tradicije. Jezik je, tako kot njegovi govorniki, stigmatiziran in se ga navadno bolj pojmuje kot oviro v izobraževanju, ne pa kot predmet izobraževanja (Halwachs 2012, 35).
- ¹⁸ Več o politikah in ukrepih za vključevanje romskih otrok v slovenski izobraževalni sistem glej Nečak Lük in Novak Lukanovič 2011.

Literatura in viri

- Andruszkiewicz, M., 2006. Romani Children in European Schools: Recent Experience. V E. Roberts-Schweitzer, V. Greaney & K. Duer (ur.) *Promoting Social Cohesion through Education: Case Studies and Tools for Using Textbooks and Curricula*. World Bank, Washington D.C., 81–106.
- Battaglia, M. & Lebedinski, L., 2015. Equal Access to Education: An Evaluation of the Roma Teaching Assistant Program in Serbia. *World Development* 76, 62–81.
- Bačlija, I., 2008. Romski pomočniki v slovenskem osnovnošolskem sistemu: prednosti in pomanjkljivosti izredne učne pomoči romskim učencem. *Šolsko polje* 19(5/6), 121–142.
- Bačlija, I. & Grabner, A., 2014. Professional Development of Roma Teaching Assistants in Slovenia. *International Journal of Management in Education* 8(4), 362–373.
- Bešter, R. & Medvešek, M., 2007. Education of the Roma Children in Slovenia: Evaluation of the Education Policy Defined in National Action Plan on Social Inclusion. V M. Komac & R. Varga (ur.) *Social Inclusion of Roma*. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana; Regionalna razvojna agencija Mura, Murska Sobota, 129–183.
- Bešter, R., Medvešek, M. & Pirc, J., 2015. *Poročilo in evalvacija programov romski izobraževalni inkubator in romski pomočnik: projekt Skupaj do znanja - Uresničevanje*

- ciljev Strategije vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji. Ministrstvo za izobraževanje znanost in šport, Center šolskih in obšolskih dejavnosti, Evropski socialni sklad, Ljubljana.
- Brezovšek, M., 2008. *Reševanje romske problematike v Sloveniji s poudarkom na socialni inkluzivnosti Romov v šolski sistem: končno poročilo*. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede, Center za politološka raziskovanja, Ljubljana.
- Dominelli, L., 1995. Antirasistične perspektive v evropskem socialnem delu. *Socialno delo* 34(3), 181–194.
- Flecha, R. & Soler, M., 2013. Turning Difficulties into Possibilities: Engaging Roma Families and Students in School through Dialogic Learning. *Cambridge Journal of Education* 43(4), 451–465.
- Halwachs, D., 2012. Romani Teaching in Austria. *Treatises and Documents / Razprave in gradivo* 68, 34–51.
- Hegedűs, A. T. & Forrai, K., 1999. Teachers on the Gypsy Culture. V C. Fényes, C. McDonald, & A. Mészáros (ur.) *The Roma Education Resource Book*. Open Society Institute, Budapest, 174–178.
- Henderson, A. T. & Berla, N. (ur.), 1994. *A New Generation of Evidence: The Family is Critical to Student Achievement*. National Committee for Citizens in Education, Washington D.C., <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED375968.pdf> (8. 4. 2016).
- Henderson, A. T. & Mapp, K. L., 2002. *A New Wave of Evidence: The Impact of School, Family, and Community Connections on Student Achievement*. Southwest Educational Development Laboratory (SEDL), Austin (Texas) <http://www.sedl.org/connections/resources/evidence.pdf> (8. 4. 2016).
- Klopčič, V. & Munda Hirnök, K., 2013. *Izzivi, dileme, rešitve: izobraževanje Romov v praksi nekaterih držav*. Inštitut za narodnostna vprašanja. Ljubljana.
- Komac, M. & Barle Lakota, A., 2015. Breaking the Glass Ceiling: The Case of the Roma Ethnic Minority in Slovenia. *Dve domovini* 41, 23–34.
- Krek, J. & Vogrinc, J., 2005. Znanje slovenskega jezika kot pogoj šolskega uspeha učencev iz jezikovno in kulturno različnih ter socialno depriviligiranih družin – primer začetnega opismenjevanja romskih učencev. *Sodobna pedagogika* 56(2), 118–139.
- Ljudska univerza Kočevje, 2014. *Evalvacijsko poročilo o delu romskega pomočnika v okviru projekta Uspešno vključevanje Romov v vzgojo in izobraževanje II v šolskih letih 2011/12, 2012/13 in 2013/14*. Interna projektna dokumentacija.
- Luciak, M. & Liegl, B., 2009. Fostering Roma Students' Educational Inclusion: A Missing Part in Teacher Education. *Intercultural Education* 20(6), 497–509.
- McGarry, A., 2014. Roma as a Political Identity: Exploring Representations of Roma in Europe. *Ethnicities* 14, 756–774.
- Messing, V., 2014. Methodological Puzzles of Surveying Roma/Gypsy Populations. *Ethnicities* 14, 811–829.

- Munda, M. & Peček, M., 2013. Aspiracije in vključenost romskih staršev v izobraževanje svojih otrok. *Socialna pedagogika* 17(3/4), 133–157.
- Nečak Lük, A. & Novak Lukanovič, S., 2011. Inclusion of Roma children into education in Slovenia: The Language Competence and Cultural Dimensions. *The Open Education Journal* 4 (Suppl 2-M6), 164–173.
- Nečak Lük, A., Brejc, M. & Vonta, T., 2005. *Integration of Roma Children into Mainstream Education in Slovenia. Final Research and Evaluation Report*, <http://www.osi.hu/esp/rei/Documents/Slovenia%20REI%20Evaluation%20report%202005%20Final.pdf> (15. 9. 2007).
- Peček, M. & Lesar, I., 2006. *Pravičnost slovenske šole: mit ali realnost*. Sophia. Ljubljana.
- Peček, M., Macura-Milovanović, S. & Vujisić-Živković, N., 2014. The Cultural Responsiveness of Teacher Candidates Towards Roma Pupils in Serbia and Slovenia – Case Studies. *Journal of Education for Teaching: International Research and Pedagogy* 40(4), 359–376.
- Peček, M. & Munda, M., 2015. Roma Pupils' Attitudes towards Education – A Case Study. *Intercultural Education* 26(5), 425–443.
- Pekljaj, C. & Puklek Levpušček, M., 2007. *Students' Motivation and Academic Success in Relation to the Quality of Individual and Collaborative Work During a Course in Educational Psychology*, <http://www.pef.uni-lj.si/atee/978-961-6637-06-0/147-161.pdf> (5. 4. 2016).
- Pintrich, P. R. & Schunk, D. H., 2002. *Motivation in Education: Theory, Research and Applications* (2nd ed.). Prentice Hall, Merrill, Upper Saddle River, N. J.
- Pirc, J., 2013. *Od skritosti do točke na zemljevidu. Socialno-prostorski razvoj izbranih romskih naselij v Sloveniji*. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.
- Pirc, J., 2014. Factors of (Non)exclusion of the Roma in the Cases of their Settlements in Slovenia. V *Learning Peace – an Integrative Part of Peace Building. Experiences from the Alps-Adriatic Region*. Drava, Klagenfurt/Celovec, 127–143.
- Puklek Levpušček, M. & Zupančič, M., 2009. *Osebnostni, motivacijski in socialni dejavniki učne uspešnosti*. Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana.
- Pravilnik o spremembah in dopolnitvah Pravilnika o nomenklaturi poklicev*, Uradni list RS 31 (6. 4. 2007).
- Rus, C., 2006. *The situation of Roma School Mediators and Assistants in Europe*. Council of Europe, DGIV/EDU/ROM(2006)3, http://www.coe.int/t/dg4/education/roma/Source/Mediators_Analyse_EN.pdf (25. 3. 2016).
- SVIR - *Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji*, 2004. Ministrstvo za šolstvo in šport, Ljubljana.
- SVIR-DOP *Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji (Dopolnilo k Strategiji 2004)*, 2011. Ministrstvo za šolstvo in šport, Ljubljana.
- Šiftar, V., 1970. *Cigani: minulost v sedanjosti*. Pomurska založba, Murska Sobota.
- Tremlett, A., 2014. Making a Difference without Creating a Difference: Super-Diversity as a new Direction for Research on Roma Minorities. *Ethnicities* 14, 830–848.

- Urh, Š., 2006. Socialna izključenost Romov v Beli krajini. *Socialno delo* 45 (1/2), 41–49.
- Urh, Š., 2011. Izključenost romskih otrok iz izobraževanja. *Vzgoja in izobraževanje*, 42(1/2), 17–23.
- Urh, Š. & Žnidarec Demšar, S., 2005. Izključujoči mehanizmi vključevanja Romov. *Poročilo Skupine za spremljanje nestrpnosti* 4. Mirovni inštitut, 36–51.
- Vonta, T., Jager, J., Rutar Leban, T., Vidmar, M., Baranja, S., Rutar, S., Mlekuž, A., Jaklič Šimnic, A., Vidmar, J. & Balič, F., 2011. *Nacionalna evalvacijska študija uspešnosti romskih učencev v osnovni šoli: končno poročilo*. Pedagoški inštitut, Ljubljana.